

TARYAT, TES VE ŞİNE USU YAZITLARI ARASINDAKİ DİL BİLİMSEL VE TARİHİ BAĞLAR ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Volker RYBATZKI*

Özet:

Önceki araştırmacılar, Uygur Bozkır Kağanlığı'nın Tes, Taryat ve Şine Usu Yazıtları arasında yakın bir tarihî ve filolojik bağlantı olduğunu varsaymaktadır. Bu tartışmada bu üç yazıtın kronolojisi, bir yenisi sunulan sonuçla eleştirel olarak incelenmiştir. Filolojik benzerliklerle ilgili olarak, bu üç yazıtın işlevinin aynı olmadığı gerçeğinden ötürü, varsayılandan çok daha az olduğu gösterilmiştir. Şine Usu Yazıtı mezar yapısıyla ilişkiliyken, Taryat ve Tes Yazıtları yazılı sınır işaretleri türündendir.

Anahtar kelimeler: Uygur Bozkır Kağanlığı, runik yazıtlar, Tes, Taryat, Şine Usu, kronoloji, filolojik ilişkiler, tarih verme.

Some Notes on the Philological and Historical Relations Between the Terx, Tes and Sine Usu Inscriptions

Abstract:

Previous scholars have been assuming a close historical and philological connection between the Tes, Terx and Sine Usu inscriptions of the Uighur steppe empire. In this discussion the chronology of the three inscriptions is critically examined with the result that a new one is offered. With regard to the philological similarities it is shown that these are much less than has been supposed which is due to the fact that the function of the three inscription is not identical. Whereas the Sine usu inscription is connected with a grave structure, the Terx and Tes inscriptions are kinds of boundary stones with inscription.

Key words: Uighur steppe empire, runic inscriptions, Tes, Terx, Sine Usu, chronology, philological relations, dating.

* Doç. Dr. Helsinki Üniversitesi, volker.rybatzki@helsinki.fi

Bu makalede işlenen fikrin hikâyesi oldukça uzundur ve sırasıyla 1971 ve 1982 yıllarında tanınmış iki Türkolog tarafından yayımlanan iki makaleye dayanır. İlki Sir Gerard Clauson tarafından *Tonyukuk Yazıtlarına Dair Bazı Notlar* adı altında yayımlanmıştır. Bu makalede Clauson, Kül Tiğın ve Bilge Kağan Yazıtlarıyla karşılaştırmalı olarak Tonyukuk Yazıtı'nın kronolojisini ele almaktadır. İlkine göre daha çok ses getiren ikinci makale ise Sergey G. Klyaştorıny tarafından yazılmış ve 1982'de *Terhin Yazıtı* başlığı altında yayımlanmıştır. Bu makalede (1982.338) Klyaştorıny Terhin Yazıtı'nın dil bilgisel yapısının genel itibarıyla eski Türklere ait runik yazıtlara benzediğini ve Mogon Şine Usu Yazıtı'ndaki metinle bu özdeş olma derecesindeki benzerliğin, Terhin Yazıtı'nı ele aldığımızda G. Ramstedt, H. Orkun ve S. E. Malov'un konuyla ilgili görüşlerine atıfta bulunmamızı mümkün kıldığından bahsetmektedir. Yazının devamında bu düşüncenin doğruluğuyla ilgili bazı bilgiler verilecektir.

Bilindiği üzere, Uygur Devleti Moğolistan'ın batı ve orta kısımlarını kapsayan bir alan üzerinde, 692'de İleriş Kağan'ın kurduğu ikinci Göktürk Devleti'nin ardından kurulmuştu. 742 ve 744'lü yıllarda Uygurlar ülkelerini Basml ve Karluklularla birlikte şekillendirdiler. Bu dönemin sonunda Uygurlar Moğol coğrafyasına kesin olarak yerleşip Basml ve Karlukluları ülkeden çıkardılar.

Uygurların Moğolistan tarihi açısından önemli olmasının birçok sebebi vardır. Uygur Devleti'nin, Çin'in Tang Hanedanlığı'yla ve çeşitli Batılı ülkelerle olan askerî, kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde olduğu ve 761-762 yılları arasında Manihaizm'i devlet dini olarak kabul ettiği bilinmektedir. Bu gelişmeler, Uygur devlet politikasını kendinden önceki ikinci Göktürk Devleti'nin politikasından farklı kılmıştır. İkinci Göktürk Devleti'nin, göçebelige yatkın, yerleşik olma karşıtı ve Türk olmayan her şeyin uygunsuz olduğunu varsayan bir politikası vardı. Bu yaklaşım Kül Tiğın'in ya da Tonyukuk'un yazıtında görülebilir. Bilge Kağan, Kül Tiğın Yazıtı'nda birinci ve ikinci kağanlıklar arasındaki zamandan şu sözlerle bahsetmektedir:

Kül Tiğın (G 5-8. satırlar)

(5.) İlişkileri düzelttim, altını, gümüşü, işlenmiş kumaşı sıkıntısız öylece verir. Çin halkının sözü hoş, ipeği yumuşak imiş. Hoş sözü, yumuşak ipeği [ile] aldatıp, uzak halkları öyle yaklaştırır imiş. Yaklaştırıp yerleştirdikten sonra kötülüklerini [o] anda düşünür imiş.

(6.) İyi bilge kişiyi, iyi alp kişiyi yürütmez imiş. Bir kişi yanlısı soyuna, kavmine, bebeklerine değin barındırmaz imiş. Hoş sözüne, yumuşak ipekisine aldanıp çok Türk boyu öldü. Türk boyları öleceksin. Güneyde Çoğay Yış'a, Tögültün

(7.) ovasına yerleşeyim dersen, Türk boyları ölecek[sin]. Orada kötü kişi şöyle öğretir imiş: “Irak isen işe yaramaz ipek verir, yakın isen iyi ipek verir” deyip, öyle öğretir imiş. Bilgi bilmez kişi o söze inanıp yakına varıp çokça kişi öldü.

(8.) O yerlere varırsan, Türk boyları ölecek[sin] sen. Ötüken yerinde oturup haberci kervan) [gönderir] isen, hiç sıkıntın olmaz. Ötüken Yiş’ta oturursan ebedi il tutup oturacak[sın]. Türk boyları, sen toksan açlığı tokluğu umursamazsın. Sen bir doyersan açlığı umursamazsın. Böylesi olduğun (...) (Tekin 1968.261-262)

Bahsedilen sebeplerden ötürü, Uygur Devleti eski Türk devletlerine göre kültürel ve ekonomik açılarından diğer milletlerle daha çok etkileşim içinde bulunmuştur. Fakat Uygur devlet politikasında, Tang Hanedanı’na An-Lu-Şan (756-757) ayaklanmasında verilen askerî yardım esnasındaki benzer Çin karşıtı düşüncelerin varlığı görülmektedir. Dahası, Moğolistan tarihi açısından bu saydıklarımızdan daha önemli olacak diğer vakalar da mevcuttur. Kırgızlar Uygurları 840’ta mağlup ettiklerinde, Uygurlar Moğolistan’dan ayrılmaya ve Dunhuang ve Turfan bölgelerine yerleşmeye karar verdiler. Diğer taraftan, Kırgızların Moğolistan’a yerleşmek gibi bir fikri yoktu ve Moğolca konuşan halklar ortaya çıkan bu etnik ve siyasi boşluğu yavaş yavaş doldurdular. Uygurların Moğol coğrafyasında hüküm süren son Türk devleti olmasının bir sebebi de budur. Uygur Devleti’nin ardından, özellikle Batı ve Orta Moğolistan’ın etnik yapısı hızlı bir şekilde Moğollaşmıştır. Bu durum, başka bir çalışmamda daha gösterdiğim Orta Moğolcanın gelişim sürecini hazırlamıştır (Rybatzki 2010).

Uygurlara dönecek olursak, Uygurların yazılı eserleri nelerdir? Burada, sadece Moğol coğrafyasından yazıtlarla ilgileneceğim. Manihaist döneme ait olabilecek bazı belgeler, gerek konumuzla alakalı olmamalarından, gerekse bu belgelerin gerçekten Uygur Devleti zamanında yazılıp yazılmadığının kesin olmaması sebeplerinden ötürü bu çalışmaya dâhil edilmemiştir (bunun için krş.: Rybatzki 2000).

Bu yazıya dâhil olan Tes, Taryat (Tariat, Terh) ve Şine Usu Yazıtlarının aralarında yakın tarihî birlik bulunmaktadır. Yine de, Klyaştorıny’ın savunduğu düşüncenin aksine (önce krş.), ve yazının devamında da gösterileceği üzere, bu yakınlık çoğunlukla ifade edildiği kadar büyük çapta değildir. Dahası, amaç ve yerle ilgili bir farklılıktan da söz edilebilir. Şine Usu Yazıtı bir mezar alanıyla ilgiliyken Tes ve Taryat Yazıtlarında durum bu şekilde değildir. Anlaşılabileceği üzere, bu üç yazıtın ortaya çıkış tarihi yaklaşık 5-10 sene gibi bir zaman aralığına denk gelir, ancak sadece Şine Usu Yazıtı’nın mezar alanıyla ilgili olarak dikilmesinden ötürü, yapılaş amaçları birbirinden farklılık gösterir. Uygur Devleti’yle ilişkilendirilen diğer yazıtlarsa bahsedilen bu üç yazıttan

büyük ölçüde farklılık göstermekte, bazılarının bu zamana ve bu devlete ait olup olmadığı hakkında da belirsizlikler devam etmektedir. İlk olarak, Moğol İmparatorluğu'nun eski başkenti olan Karakum'un kuzeyinde yer alan Karabalgasun'da bulunan yazıtı ele almamız gerekiyor. 1889'da keşfedilen bu yazıt Uygurların Manihaizm'le tanışmalarından bahsetmektedir. Yazıtı önemli kılan en önemli şey, 821'li yıllara kadar devlet yönetiminde bulunmuş tüm yöneticilerin listesinin yazılı olmasıdır. Yazıt eski Türk dilinde, Soğdca ve Çince yazılmıştır (Orkun 1936: 85; Schlegel 1896; Hansen 1930). Bu üç metinden Eski Türkçede yazılı olanı neredeyse tamamen yok olmuş, Çince olanı ise iyi muhafaza edilmiş durumdadır. Soğdca metnin durumu ne Çince metin kadar iyi ne de Eski Türkçe metin kadar kötüdür. Aynı bölgede daha kısa ve sadece Eski Türkçe yazılmış başka bir yazıtta rastlanmıştır. Buna uygun olarak, bu yazıtta Küçük Karabalgasun Yazıtı ismi verilmiştir. Ne zaman yazıldığı tam olarak belli değildir (Ōsawa 1999: 144). Gobi Çölü'ndeki Sevrey Yazıtı'ndan, parçalı hâlde, Eski Türkçe ve Soğdca olmak üzere iki dilde yazılmış başka bir metin karşımıza çıkmaktadır (Klyastorniy & Livşic 1971). Uygur Devleti için tek dilde yazılmış yazıtlar karakteristik olsa da bu yazıtın Uygur Devleti yazıtları arasına alınmasının sebebi iki dilde yazılmış olmasıdır. Diğer birçok yazıt da bu anlayışla Uygurlara atfedilmiştir. Ancak, buna benzer ilişkilendirmeler bilimsel esaslarca desteklenmemektedir. Bu guruba ait yazıtlara örnek olarak, Kutuk-Ula'nın runik metni (Tryjarski & Hamilton 1975) ya da Soğd-Uygur yazısıyla yazılan Ulaangom Yazıtı (Şçerbak 1995) gösterilebilir. Adı geçen bu ikinci yazıt, bölge dışında keşfedilen diğer yazıtlara kıyasla içerik olarak Güney Sibirya'daki runik yazıtlara oldukça benzerlik göstermektedir. Sonuç olarak, Uygur Devleti'nin son zamanlarına ya da Moğolistan'daki kısa Kırgız hâkimiyetinin başlarına gelen bir zamanla ilişkilendirilen Suci Yazıtı'ndan bahsetmemiz gerekmektedir (Orkun 1936: 155-159). Yine de bu Uygur değil, Kırgız yazıtıdır.

Tes, Taryat ve Şine Usu Yazıtları Uygur Devleti'nin iki kağanının zamanını kapsar. Devletin ilk yöneticisi ülkeyi 747'ye kadar yöneten Kül Bilge Kağan'dır. Ardından adı, *Täñridä-Bolmiş El-Etmiş Bilgä Qayan* ya da *El-Etmiş Han*, Çin kaynaklarına göre Moyen-çor, olarak geçen oğlu Bilge Bayun-çur kağan oldu. 747'den 759'a kadar ülkeye hükmetti ve bu üç yazıtta adından sıkça bahsedilmektedir. Muhtemelen 713 ya da 714'te doğdu. Üçüncü yönetici ise bu kitabelerde adından doğrudan bahsedilmeyen ve ülkeyi 759-779 yılları arasında yöneten Böğü Kağan'dır. Bazı yazıtlar diktirdiği tahmin edilmektedir. Bu kağan Çin kaynaklarında Mouyu Kehan olarak geçmektedir. Hamilton'a göre (1990: 25), Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında Böğü'nün ismi *Kün-Täñridä Qut-Bulmiş El-Tutmiş Alp Külüg Bay [Qayan]* olarak okunmalıdır (Rybatzki 2000: 230-239).

Sine Usu Yazıtı, Örgöötü isimli bir dağın, Mogoitu adında küçük bir nehrin ve Şine Usu Gölü'nün dolaylarında yer almaktadır. 1909'da G. J. Ramstedt ve S. Palsi tarafından keşfedilmiştir. Daha önceden de bahsettiğimiz gibi, bu yazıt, diğer iki yazıttan farklı olarak, bir mezar alanıyla bağlantılı olarak ikinci Uygur Kağanı El-Etmiş Bilgä Kağan anısına dikilmiştir (Halén 1982: 58-61). Yazıtta sadece El-Etmiş Bilgä Kağan'ın yaşamıyla ilgili olaylar anlatılmamakta, ilk Uygur hükümdarı Kül Bilge Kağan'dan da bahsedilmektedir. Burada yazılı olan tarihler, yazıtın kronolojisini çözmekte faydalı olmaktadır: *yılan yıl* 741, *goñ yıl* 743, *beçin yıl* 744, *taqıyu yıl* 745, *it yıl* 746, *layzin yıl* 747, *küskü yıl* 748, *bars yıl* 750, *ulu yıl* 752, ve *yılan yıl* 753.

Yazıt ilk olarak Moğolistan'ın kuzeybatısında bulunan Hövsgöl Aymak Bölgesi'ndeki Hangay Dağı'nın batısındaki Tes Nehri (Tesiin Gol) havzasındaki Nogoön-tolgoy isimli bir tepede bulunmaktaydı. Bugün, yazıt Ulan Batur'da muhafaza edilmektedir. Yazıt zaten 1915 yılında B. Y. Vladimirtsov tarafından keşfedilmiş, ancak bu keşifle ilgili bir yazı o zamanlarda yayımlanmamıştır. 1969 ve 1975 yıllarında Moğol-Rus ortak araştırma ekiplerince tekrar araştırılmıştır. Yazıt tek bir satırında bile bütünlük olmayacak derecede oldukça parçalı bir hâlde bulunmuştur.

Taryat Yazıtı, Terhin Çagan Nuur Gölü'ne yakın Hangay Dağı'nın kuzeybatı kısmına düşen Terhin Gol isimli vadide yer almaktadır. Yazıt 1957'de Moğol arkeolog C. Dorzsüren tarafından keşfedilmiştir. 1969 ve 1970'teki araştırmalarda yazıtın başka parçaları da keşfedilmiştir ancak tepe kısmı asla bulunamamıştır. Yazıt yapay bir yükselti üzerinde yer almasına karşın bu yükselti yazıtın bir mezar alanı üzerinde olduğu anlamına gelmemektedir. Yazıtın ana kısmı oğlu Bügü Kağan tarafından El-Etmiş Bilge Kağan adına yazdırılmıştır.

Bu üç yazıt arasındaki tarihî ve kronolojik ilişkiye dair tam manasıyla fikir birliği yoktur. Bu belirsizlik çoğunlukla Taryat ve özellikle de Tes Yazıtlarındaki parçalanmalardan ileri gelmektedir. Klyaçorniy'nin öne sürdüğü ilk kronoloji (1982: 338-341) Taryat Yazıtı'nı 753-756 yıllarında dikildiği için daha eski, Tes Yazıtı'nı da 761-762 yıllarında dikilmesinden dolayı diğerine göre daha yeni olarak göstermektedir. Bu bağlamda Şine Usu Yazıtı 760 yılında, bu ikisi arasındaki bir zamanda dikilmiştir. Á. Berta'nın da ileri sürdüğü farklı bir görüş vardır (2004: 229-230; 243-245; 269-270). Buna göre, kronolojik olarak Tes 750'de, Taryat 752/753'lü yıllarda ve son olarak da Şine Usu 759'da dikilmiştir. Araştırmamıza başlangıç noktası olarak, 759'da ölen El-Etmiş Bilge Kağan'la ilgili olması ve daha somut veriler sağlama ihtimalinden dolayı Şine Usu Yazıtı'nı almakta fayda var. Mezar alanının inşa edilmesi ve ölen kağanın ardından düzenlenen törenlerde geçen zamanı

hesaba kattığımızda, Şine Usu mezar alanının ve yazıtının 760-761 yıllarında tamamlandığı kanaatindeyim. Taryat Yazıtı şüphesiz Şine Usu Yazıtı'ndan daha eskidir. Bu yazıtta bir çeşit mitolojik bir girişten sonra, Uygur Devleti'nin ilk yılları, ardından devletin sınırları, kabileleri ve ileri gelenleri ele alınmıştır. İçerik itibarıyla yazıt sınır taşı olarak adlandırılabilir. Taryat Yazıtı'nda tarihî olaylara ise sınırlı miktarda, yazıtın doğu ve güney kısımlarında yer verilmekte ve anlatılanlar 741-753 yıllarına tekabül eden bir zaman aralığını kapsamaktadır. Batı ve güney yüzlerinde kalan diğer kısımlarda ne tarih ne de tarihî bir olay göze çarpmaktadır. Yazıtta verilen son tarihin 753 olması, 754 ya da 755 yıllarında dikilmiş olabileceği ipucunu bizlere vermektedir. Ne zaman dikildiği konusunda en çok kargaşaya sebep olan yazıt ise Tes Yazıtı'dır, çünkü 750 ve 761/762 yılları arasını kapsayan tarihler bu yazıtın dikiliş tarihi olarak gösterilmektedir. Durumunun çok parçalı olmasından dolayı neden bahsettiği tam olarak bilinmemektedir. Yazıtın güney kısmının en altında kalan *çit tikdi örgin yaratdı* "yere bir kazık çaktı, tahtını yarattı" cümlesi bunun da bir sınır taşı olduğu anlamına gelebilir. Şine Usu ve Taryat Yazıtlarında 1. tekil şahsın rivayetinin sıklıkla kullanıldığı göze çarpmaktadır –*dim*, hâlbuki Tes Yazıtı'nın en azından iyi korunmuş kısımlarından net bir şekilde gördüğümüz kadarıyla çoğunlukla 3. tekil şahsın rivayeti kullanılmıştır –*di*. Eğer yazıtın başındaki *taqıyru yıl*, Batı 4'te, 757'ye denk geliyorsa bu Tes Yazıtı'nın muhtemelen El-Etmiş Bilge Kağan adına dikilmiş olduğuna işaret etmektedir ve Berta'nın da söylediği gibi uzun bir aradan sonra *yası tægip uçdı* "yaşı geldi ve öldü" sözleriyle Batı 5'te adından bahsedilen hükümdar El-Etmiş'tir. Verilen bu sebeplerden ötürü Tes Yazıtı'nın dikiliş tarihini Şine Usu Yazıtı'ninkinden sonra olduğu, yani 760-761'den sonraki bir zamana geldiği fikrindeyim.

Bu üç yazıt arasındaki dil bilimsel bağıntı ve benzerlik Klyaştorniy'in bahsettiğinden daha az belirgindir. Bunun sebebi Tes Yazıtı'nın parçalı hâlde olmasından ziyade, her iki yazıtın farklı amaçlarla dikilmiş olmasıdır. Tes ve Taryat yazıtlarında mitolojik kısımlarla ilgili olabilecek dil bilimsel bir benzerliğe Taryat Doğu 2 ve Tes Kuzey 3-4 arasında rastlanabilir. Taryat Doğu 2'de [boşluk] *aqıza barmış : uçuz kölkä : atliyin tökä : barmış : qadır : qasar : äbdi bärzil : yatiz oyuz* [boşluk] [*äb*]di bärzil : qadır : qasar yazılıdır. Bunun dışında Tes, Taryat ve Şine Usu Yazıtlarını birbirine bağlayacak bir benzerlik daha bulunabilir. Yakın zamanda bunun kanıtını bulacağım.

Taryat ve Şine Usu Yazıtlarında Türklerin mağlup edilmesi ve Karluklulara karşı verilen mücadelelerin anlatıldığı ilk kısımlarda belirgin benzerlikler tespit edilebilir. Bu benzerlikler bazı yerlerde kelimesi kelimesinedir, ancak şunun farkında olunmalıdır ki Taryat Yazıtı daha detaylıdır ve bu da Şine Usu

Yazıtı'nın Taryat'ın özeti olduğu izlenimini vermektedir. Bu durum Taryat'ın Şine Usu Yazıtı'ndan daha eski olduğu hipotezini desteklemektedir. Lütfen, aşağıda koyu harflerle belirtilmiş kelimeler arasındaki benzerliklere bakınız:

Taryat E7 /// **kömür tayda yar ögüzdä : üç tuyluy türk bodunqa** : anda : yetinç ay : tört : yegirmikä E8 /// anda : toñdardım (?) [toqıtturtım :] qanin aldım anda : yoq boldı : türk : bodunuy anda : içgärdim : anda yana E9 /// **ozmiş tegin qan boldı : qoñ yilıqa** (743) : **yorıdım** S1 /// **ekindi** ..... beçin yilıqa (744) yorıdım ... süñüşdüm : anda sançdım : qanin anda S2 /// **tutdım** : ..... **taqıyu : yilıqa** (745) yorıdım : yilladım : beşinç ay : üç yegirmikä : qalışdı S3 süñüşdüm ..... : içgärip : igdir bölük ... [bw...] bän : anda : kesrä : it yilıqa (746) : **üç qarluq : yavlaq saqınip : täzä bardı : qurya [quriya] on oq[q]a** S4 ... **kirdi** : anda ..... **üç qarluq layzın yilqa** (747) : **toquz tatar** : ... toquz buyruq beş [# [b]biñ] säñüt : qara **bodun** : turuyun [turuyın] qanıım qanqa : ötündi : äçü apa atı S5 bar tedi ... anda : **yabyu : atadı : anda kesrä : küsgü yilıqa** (748) : sen äligdä [sinlägdä] küç qara bodun atamış [temiş:]

Şine Usu N8 ertim qara : qum : aşmiş : kögärdä : **kömür tayda : yar ögüzdä : üç tuyluy # : türk : bodunqa** /// N9 **ozmiş : tegin : qan bolmiş : qoñ yilqa : yorıdım : ekinti** : süñüş : altınç # ay : altı : yanıqa : toqıdım(?) /// N10 **tutdım** : qatunin : anta : altım : türk bodun : anta : inyarı : yoq boltı : anta : kesrä# : **taqıyu : yilqa** /// N11 **üç qarluq : yavlaq saqınip : täzä : bardı : quriya : on oqqa : kirti : layzın# : yilqa : toquz [totuq] /// bod** /// -in(?) : tuyup N12 **yabyu atadı : anta : kesrä** : qanıım qayan : uçdı : qara bodun : qılınç : // **küsgü : yilqa** ///

tay bilgä totuquy

Bu bölümden sonra her iki yazıt da farklı yönlere ayrılır. Taryat Yazıtı idari ve coğrafi başarılarından bahsederken, Şine Usu Yazıtı savaşlardan ve devletin bütünlüğünden bahsetmektedir. Yine de, her üç yazıtın ortak bir noktada bulunduğu bir yer vardır. Bu, Taryat Batı 1-3'te, Şine Usu Doğu 8-10'da ve Tes Güney 2-3'te yer alan yazıtın dikiliş hikâyeleridir. Tes Güney'deki olay Taryat ve Şine Usu'daki olaylarla ilişkilendirilebilirse, Berta'nın da bahsettiği gibi 752'de bir yazıt dikilmesinin Tes Yazıtı'nın dikilmesiyle bir bağıntısının bulunmadığı düşünülebilir. Bu durumda, şimdiye kadar bilinmeyen başka bir yazıt aydınlatılabilir. Aşağıda, Taryat ve Şine Usu Yazıtları arasındaki benzerlikler koyu harflerle, Tes ve Taryat/Şine Usu Yazıtları arasındaki benzerlikler de eğik harflerle belirtilmiştir:

Taryat Batı 1 **ötükän : kedin** : uçında : **tez başında : örgün** ..... **anda** : **yaratdım : bars yilqa** (750) **yılan yilqa** (753) : eki yıl Batı 2 yayladım : **ulu**

yılıqa (752) **ötükän** : ortusunda : **aş öñüz** : **baş qan iduq baş kedinindä** : **yayladım** : **örgin** : **bunda** : **yarat(it)dım** : **çit** : **bunda toqıtdım** : **biñ yıl(l)ıy** : **tümän künlük** : **bitigimin** : **bälgümin** : **bunda Batı 3 yası taşqa** : **yarat(it)dım** tulqu : taşqa : **toqıtdım** :

Şine Usu Doğu 8 ol ay /// **ötükän** : **kedın** : uçinta : **tez** : **başinta qasar quridin#** **örgin anta** : **etitdim** : **çit anta** : **toqıtdım** : **yay anta** : **yayladım** : **yaqa** : **anta** : **yaqaladım** : **bälgümin** : **bitigimin anta** : **yaratıdım** : **ançip** : **ol yıl** : **küzün** : **ilgärü** : **yorıdım** : **tatarıy** : **ayıtdım** : **tavışyan** : **yıl (751)** Doğu 9 beşinç ayqa : **tägi** /// **[ulu] yılıqa** : /// **baş** : /// **aş öñüz başinta** : **iduq baş** : **kedintä** : **yavaş toquş** : **bältirintä** : **anta** : **yayladım** : **örgin** : **anta** : **yaratıtdım** : **çit anta** : **toqıtdım** : **biñ yıllıq** : **tümän** : **künlük** : **bitigimin** : **bälgümin** : **anta** : **yaşı taşqa** : Doğu 10 **yaratıtdım toqıtdım** ///

Tes Güney 2 ///zg : **qasar qurıy** (quruy) : **qondı** : **çit** : **tikdi** : **örgin** : **yaratıy** : **yayladı** Güney 3 ///elsär : **ilgärü** : **qondı bälğüsin** : **bitigin** : **bu** : **urdı** : **bu yaratdı** :

Taryat ve Şine Usu'da olduğu kadar, Tes ve Taryat Yazıtlarında da belirgin benzerlikler vardır. Yine de, bu benzerlikler bu üç yazıtın çoğunlukla aynı yılları ve yakın tarihî olayları konu almasından kaynaklanmaktadır. Buradaki benzerlikler hiçbir şekilde Eski Türkçe Kül Tiğın ve Bilge Kağan Yazıtları arasındaki benzerliklerle kıyaslanamaz.

Kaynakça

- BERTA, Á. (2004), *Szavamait jöl halljátk ...*, Szeged.
- CLAUSON, Sir G. (1971), *Some notes on the inscription of Toñuquq*, (Ed.) L. Ligeti. *Studia Turcica*, (Bibliotheca Orientalis Hungarica 17) Budapest, 125-132.
- HALÉN, H. (ed. & comm.) (1982), *Memoria Saecularis Sakari Pälvi*: Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909 nebst Bibliographien, (Société Finno-ougrienne Travaux ethnographiques 10), Helsinki.
- HAMILTON, J. R. (1990), L'inscription trilingue de Qara Balgasun d'après les estampages de Bouillane de Lacoste, *Colloque Franco-Japonais de documents et archives provenant de l'Asie Centrale*, 4.-8. octobre 1988, *Kyoto International Conference Hall*, Kyoto, 18-28.
- HANSEN, O. (1930), Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun, *Journal de la Société Finno-ougrienne* 44:3, 1-39.
- KLJAŠTORNYJ, S. G. (1982), The Terkhin inscription. *Acta Orientalia Hungarica* 36, 335-366. — 1985. The Tes inscription of the Uighur Böğü Qaghan. *Acta Orientalia Hungarica* 39, 137-156.
- KLJAŠTORNYJ, S. G. & V. A. Livšic (1971), Une inscription inédite turque et sogdienne: La stèle de Sevrey (Gobi méridional). *Journal Asiatique* 259, 11-20.
- MERT, O. (2009), *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara.

- MORIYASU, T. et alii (2009), Šine-Usu inscription from the Uighur period in Mongolia: Revised text, translation and commentaries. *Studies on the Inner Asian languages* 24, 1-92.
- ORKUN, H. N. (1936), *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul.
- ŌSAWA, T. (1999), Qara-Balgasun Inscription II. (Eds.) T. Moriyasu & A. Ochir, *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Tokyo, 143-145.
- RYBATZKI, V. (2000), Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic inscriptions. *Central Asiatic Journal* 44, 205-292.
- _____ (2010), Middle Mongol: When and Where was It Spoken?, (Ed.) Á. Birtalan, *Mongolian Studies in Europe Proceedings of the conference held on November 24-25, 2008 in Budapest*, Budapest, 93-99, Ščerbak, A. M. 1995, Notes on the inscription at Ulaangom, (Eds.) B. Kellner- Heinkele & M. Stachowski, *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen*, (Turcologica 26.) Wiesbaden, 145-149.
- SCHLEGEL, G. (1896), *Die chinesische Inschrift auf dem Denkmal in Kara Balgassun*, (Memoires de la Société Finno-ougrienne 9.) Helsingfors.
- TRYJARSKĪ, E. & J. Hamilton (1975), L'inscription turque runiforme de Khutuk-ula. *Journal Asiatique* 263, 171-182.
- TEKĪN, T. (1968), *A grammar of Orkhon Turkic*, (Indiana University Uralic and Altaic Series 69.), Bloomington.

SOME NOTES ON THE PHILOLOGICAL AND HISTORICAL RELATIONS BETWEEN THE TERX, TES AND SINE USU INSCRIPTIONS

Volker RYBATZKI*

Abstract:

Previous scholars have been assuming a close historical and philological connection between the Tes, Terx and Sine Usu inscriptions of the Uighur steppe empire. In this discussion the chronology of the three inscriptions is critically examined with the result that a new one is offered. With regard to the philological similarities it is shown that these are much less than has been supposed which is due to the fact that the function of the three inscription is not identical. Whereas the Sine usu inscription is connected with a grave structure, the Terx and Tes inscriptions are kinds of boundary stones with inscription.

Key words: *Uighur steppe empire, runic inscriptions, Tes, Terx, Sine Usu, chronology, philological relations, dating.*

Some Notes on the Philological and Historical Relations Between the Terx, Tes and Sine Usu Inscriptions

Özet:

Önceki araştırmacılar, Uygur Bozkır Kağanlığı'nın Tes, Taryat ve Şine Usu Yazıtları arasında yakın bir tarihî ve filolojik bağlantı olduğunu varsaymaktadır. Bu tartışmada bu üç yazıtın kronolojisi, bir yenisi sunulan sonuçla eleştirel olarak incelenmiştir. Filolojik benzerliklerle ilgili olarak, bu üç yazıtın işlevinin aynı olmadığı gerçeğinden ötürü, varsayılandan çok daha az olduğu gösterilmiştir. Şine Usu Yazıtı mezar yapısıyla ilişkiliyken, Taryat ve Tes Yazıtları yazılı sınır işaretleri türündendir.

Anahtar kelimeler: *Uygur Bozkır Kağanlığı, runik yazıtlar, Tes, Taryat, Şine Usu, kronoloji, filolojik ilişkiler, tarih verme.*

* Doç. Dr. Helsinki Üniversitesi, volker.rybatzki@helsinki.fi

The idea of this article has a rather long story and goes back to two articles, published in 1971 and 1982 respectively, by two great Turcologists. The first one, by Sir Gerard Clauson, was entitled "Some notes on the inscription of Toñuquq". In this article Clauson deals with the chronology of the Toñuquq inscription by comparing its text with the texts of the Kül Tegin and Bilgä Qayan inscriptions. The second one, perhaps of even greater influence, was written by Sergej G. Kljaštornyj and published in 1982 under the simple title "The Terkhin inscription". In this article (1982.338) Kljaštornyj claimed that "The grammatical characteristics of the Terkhin inscription are identical with those of the Old Turkic runic inscriptions in general, and the close similarity, some times even identity, of the text with the Mogon Shine usu inscription makes it possible to refer to the remarks of G. Ramstedt, H. Orkun and S. E. Malov concerning the later when dealing with the Terkhin inscription". In the following, some short remarks concerning the correctness of this statement will be given.

As it is well known, was the Uighur Steppe empire politically based in the western and central parts of Mongolia. It followed the Second Türk Steppe empire that had been created in 692 by Elteriš Qayan. The Uighurs formed their empire, initially together with the Basmil and Qarluq, during 742 and 744. By the end of this period the Uighurs had established themselves firmly in Mongolia, at the same time they had expelled both the Basmil and the Qarluq from their new empire.

There are several reasons for the great importance of the Uighurs in the history of Mongolia. The military, cultural and economical relations between the Uighurs and the Chinese Tang dynasty (as well as various western states) are well known, as is also the introduction of Manichaeism as their state religion in 761 or 762. All these actions made the Uighur policy rather different from the policy of the Second Türk Steppe empire. This last entity had stressed nomadic traditions together with a strong anti-sedentary attitude, considering everything non-Turkic as improper. This attitude is best seen in the inscription of Kül Tegin or that of Toñuquq. Thus Bilgä Qayan, referring to the time between the first and second qayanate, states in the Kül Tegin inscription:

Kül Tegin (S5-8): "(S5) [The Chinese people] give gold, silver and silk in abundance. The words of the Chinese people have always been sweet and the materials have always been soft. Deceiving by means of (their) sweet words and soft materials, the Chinese are said to cause the remote peoples to come close. After such a people have settled close to them, (the Chinese) are said to plan their ill will there. (S6) [The Chinese] do not let real wise men and

real brave men make progress. ... Having been taken in by their sweet words and soft materials, you Türk people were killed in great numbers. Oh Türk people, you will die! If you intend to settle at the Coğay mountains and on the Tögültün (S7) plain in the south, Oh Türk people you will die! There the ill-willed persons made harmful suggestions as follows: «If a people live afar (from them), they (i.e. the Chinese) give cheap materials; but if a people live close to them, then (the Chinese) give them valuable materials». ... Having heard these words, you unwise people went close to (the Chinese) and were (consequently) killed in great numbers. (S8) If you go towards these place, Oh Türk people, you will die! If you stay in the land of Ötükän, and send caravans from there, you will have no trouble. If you stay at the Ötükän mountains, you will live forever, dominating the tribes!” (Tekin 1968.261-262)

For the reasons mentioned, the Uighur Steppe empire might be styled culturally and politically more international than the Old Türk Steppe empire(s). But, also anti-Chinese feelings as visible in the policy of the Uighur Steppe empire, for example in connection with the military aid given to the Tang emperor during the rebellion of An Lushan in 756-757. Additionally, there are other events that might be considered even more important for the history of Mongolia than those mentioned. When the Uighurs were defeated by the Kirghiz in 840, they decided to leave Mongolia and settled in the areas of Dunhuang and Turfan. On the other hand, also the Kirghiz had no intention to establish themselves in Mongolia and thus there came into existence an ethnic and political power vacuum that was slowly filled up with Mongolic speaking groups. The Uighurs might be therefor called the last ruling group of Turkic origin in Mongolia. After the Uighur steppe period, the ethnic structure of Mongolia, especially western and central Mongolia, became increasingly Mongolized. This event brought into existence also, as I have tried to show in another paper, the Middle Mongolic language or languages (Rybatzki 2010).

Coming back to the Uighurs, which are the written sources of the Uighur Steppe empire? Here, I will only deal with and mention inscriptions that originate from Mongolia. Some Manichaen paper documents that might belong to this very same period have been excluded as they are, on one hand, not relevant for our theme; on the other hand is it also disputable if these documents really belong to the Uighur steppe period (cf. the discussion in Rybatzki 2000).

The three inscriptions that form the theme of this contribution, the Tes, Terx or Tariat and the Sine usu inscriptions¹ seem to form a closely related historical

¹ Compare for these three inscriptions for example the nice publication of Mert (2009).

unity. However, contrary to the opinion expressed by Kljaštornyj (cf. before), and as it will be shown in the following, is this proximity not as great as it has been generally stated. Additionally, a difference concerning purpose and location can be detected: The inscription of Sine usu is connected with a burial ground, this is not the case with regard to the Tes and Terx inscriptions. It may be thus assumed that, on one side, the construction of these three inscriptions occurred around the same time within a timespan of about 5-10 years. On the other hand was the purpose of the constructions essentially different, as only the Sine usu inscription was erected in connection with a burial.

Other inscriptions connected with the Uighur Steppe empire differ considerably from the three inscriptions just mentioned; in some cases it is even unsure if they belong at all to the period of the Uighur Steppe empire. In the first place the inscription from Qarabalyasun, situated north of Qaraqorum, the old capital of the Mongolian empire, must be mentioned. This inscription, discovered in 1889, deals with the introduction of Manichaeism among the Uighurs. Its importance lies in the fact that it gives a complete list of Uighur rulers up to around 821. The text of the inscription was written in Old Turkic, Sogdian and Chinese (Orkun 1936.85, Schlegel 1896, Hansen 1930). Of these three texts, the Old Turkic one is nearly completely destroyed, and the Chinese one is preserved best. The preservation of the Sogdian text stands between that of the Old Turkic and Chinese ones. Another, shorter and mono-lingual, Old Turkic, inscription was found in the same location. By convenience this is called the "Smaller Qarabalyasun inscription". Its date of composition is unknown (Ōsawa 1999.144). From the Sevrey sumun in the Gobi desert comes another, very fragmentary, bilingual inscription in Old Turkic and Sogdian (Kljaštornyj & Livšic 1971). Its inclusion among inscriptions of the Uighur Steppe empire is mainly due to its bi-linguism, mono-linguistic inscriptions being seemingly characteristic for the Uighur Steppe empire. Several other inscriptions have been sometimes included into this corpus. However, these inclusions can not be supported by strict scientific standards. Inscriptions belonging to this group are for example the Runic inscription from Khutuk uula (Tryjarski & Hamilton 1975), or the short inscription in Sogdo-Uighur script from Ulaangoom (Ščerbak 1995). The last mentioned shows by content more similarities with Runic inscriptions from Southern Siberia than any other inscription discovered outside that region. Finally, related to the very end of the Uighur Steppe empire or the very beginning of the short Kirghiz domination over Mongolia, the Sūūji inscription should be mentioned (Orkun 1936.155-159). This is, however, not an Uighur, but a Kirghiz inscription.

The Tes, Terx and the Sine usu inscriptions cover the reigns of the first two qayans of the Uighur Steppe empire. The first ruler of that empire was *Kül Bilgä Qayan*, who ruled until 747. The second ruler was his son, *Täjridä-Bolmiš El-Etmiš Bilgä Qayan* or *Qan*, also called *Täjridä-Bolmiš El-Etmiš Uiyur Qayan*, *Täjri Qayan*, or *El-Etmiš Qan*, in Chinese sources he is also known as *Moyanchuo*, perhaps a transcription for *Buyan Cor*. He ruled from 747 until 759 and is the main participant of the three inscriptions. He was probably born in 713 or 714. The third ruler, not directly mentioned in these inscriptions, is *Bügü* or *Bögü Qayan*, who ruled between 759 and 779; he seems to have been responsible for the erection of some of the inscriptions. This qayan is known from Chinese sources as *Mouyu Kehan*, which is a transcription of *Bögü Qayan*. According to Hamilton (1990.25), *Bügü*'s title in the Chinese part of the Qarabalyasun-inscription has to be read *Kün-Täjridä Qut-Bulmiš El-Tutmiš Alp Küliug Bay[a Qayan]* (Rybatzki 2000.230-239).

The Sine usu inscription is located in the vicinity of a mountain called *Örgöötü*, a small river with the name *Mogoitu* and the lake *Sine usu*. It was discovered in 1909 by G. J. Ramstedt and S. Pälsi. As already mentioned was this one, contrary to the other two inscriptions, erected in connection with a burial ground and constructed for the memory of the second Uighur qayan, *El-Etmiš Bilgä Qayan* (Halén 1982.58-61). The inscription records events not only connected with the life of *El-Etmiš Bilgä Qayan*, but also with *Kül Bilgä Qayan*, the first Uighur qayan. Several dates help to fix the chronological frame of the Sine usu inscription: *yilan yil 741*, *qoñ yil 743*, *becin yil 744*, *taqıyü yil 745*, *it yil 746*, *layzın yil 747*, *küskü yil 748*, *bars yil 750*, *ulu yil 752*, and *yilan yil 753*.

The Tes inscription was formerly located in the valley of the Tes-river (*Tesiin gol*) on a hill called *Nogoon-tolgoi* in the western *Xangaj* mountain of the *Xövsgöl-Aймаq* (NW-Mongolia). Today the inscription is kept in *Ulaanbaatar*. The inscription was discovered already in 1915 by B. Ja. *Vladimirtsov*, but not published at that time. In the years 1969 and 1975 it was investigated by Mongolian-Russian joint expeditions. This inscription is very fragmentary with not even one line preserved in its entirety.

The Terx inscription is located in the valley of the Terx-river (*Terxiin gol*), in the northwestern part of the *Xangaj*-mountain, close to the lake *Terxiin cagan nuur*. The inscription was discovered in 1957 by the Mongolian archeologist C. *Dorzsüren*. During investigations in 1969 and 1970 further parts of the inscriptions could be discovered, but the uppermost part of the inscription was never found. The inscription was located on a little artificial elevation, however, it was not part of a burial complex. The main part of the text of the

inscription was composed in the name of the second Uighur qayan, El-Etmiš Bilge Qayan, by his son Būgü Qayan.

There is no full consensus concerning the historical and chronological relations between the three inscriptions. This uncertainty is mainly due to the fragmentarity of the Terx and Tes inscriptions, especially the Tes inscription. The oldest chronology, offered by Kljaštornyj (1982.338-341), considered the Terx inscription as the oldest inscription, erected around 753-756, and the Tes inscription as the youngest, erected around 761-762. In this frame the Sine usu inscription takes the place between the two, erected around 760. A different view is taken by Á. Berta (2004.229-230, 243-245, 269-270). According to him, the chronology of the three inscriptions is Tes, erected 750, Terx, erected 752/753 and lastly Sine usu, erected 759. The starting point for our investigation should be the Sine usu inscription. As this is an inscription related to the death of El-Etmiš Bilgä Qayan, who died in 759, its date can be fixed with some kind of accuracy. Taking into account the time of constructing the burial or memorial place, as well as the ceremonies held in connection with the death of a qayan, I am inclined to date the Sine usu complex together with the inscription to the years 760-761. The Terx inscription is surely older than the Sine usu inscription. This is an inscription that after a kind of mythological introduction, deals first with the events of the initial year of the Uighur empire, followed by an enumeration of the tribes and dignitaries of the empire, as well as its extent. By content the inscription might be therefor called a boundary stone. The historical part of the Terx inscription seems to be limited to the eastern and southern part of the inscription, and describes events that fall into the period between 741 and 753. Seemingly there are neither dates nor historical events enumerated in the remaining western and southern sides of the inscription. The final date 753 would thus indicate that the inscription was erected shortly afterwards, perhaps around 754 or 755. Most contradictory is the dating of the Tes inscription, dates lying between 750 to 761/762 have been suggested. Due to the highly fragmentary state of the inscription, its content and structure is very unclear. The phrase *cit tikdi örgin yaratdı* 'he drove a stockade into the ground, he had the throne erected' on the last, southern part of the inscription could point to the fact that this is a boundary stone too. Remarkable seems to be the fact that the Sine usu and Terx inscriptions use frequently the 1 p. perf. sg. *-dim* 'I have done (something)', whereas the Tes inscription, at least in the preserved parts, uses only the 3 p. perf. sg. *-di* 'He has done (something)'. This could point to the fact that the Tes inscription was written in the memory of someone, probably El-Etmiš Bilgä Qayan, if the date *taqiyu yıl* at the beginning of the inscription, West 4, refers to the year 757, and the ruler in line West 5, who, after a long

lacuna, *yasî tægip ucđi* ‘reached his age and died’ was El-Etmiš as suggested by Berta. For the reasons given, I am inclined to date the Tes inscription after the construction of the Sine usu inscription, that is after 760 to 761.

The philological relations and similarities between the three inscriptions seem to be much more less evident than suggested, for example, by Kljaštornyj. This is not only due to the fact that the Tes inscription is very fragmentary, but also, as mentioned, because the purposes of the inscriptions were different. A philological similarity between the Tes and Terx inscription can be found in Terx East 2 and Tes North 3-4, probably connected with the mythological parts of the inscriptions. Terx East 2 reads [lacuna] *aqıza barmiš : ucuz kölkä : atliyin tökä : barmiš : qadır : qasar : äbdi bärsil : yatiz oγuz* [lacuna]. This sentence is more or less identical with Tes North 3-4 that reads [lacuna] *boz oq bašin : aqıza : ucuz kölkä atliyin : tökä barmiš* [lacuna] *[äb]di bärsil : qadır : qasar*. Otherwise, only one more similarity that might connect the Tes with the Terx and also the Sine usu inscription can be detected. I will come back to this evidence soon.

In the initial part of the Terx and Sine usu inscriptions, dealing with the defeat of the Türks and the fights against the Qarluq certain similarities can be detected. These similarities are partly in verbatim, but it should be noticed that the text of the Terx inscription is always more complete, thus giving the impression that in these cases the Sine usu inscription is a kind of abbreviation of the first one. This fact could support the hypothesis that the Terx inscription is older than the Sine usu inscription. Please compare, similarities are marked in bold:

Terx E7 /// **kömür tayda yar ögüzdä : üç tuyluy türk bodunqa** : anda : yetinc ay : tört : yegirmikä *E8* /// anda : toñdardim (?) [toqitturtim :] qanin aldım anda : yoq boldi : türk : bodunuy anda : icgärdim : anda yana *E9* /// **ozmiš tegin qan boldi : qon yılıqa** (743) : **yoridim** *S1* /// **ekindi** ..... becin yılıqa (744) yoridim ... süñüsdüm : anda sancdim : qanin anda *S2* /// **tutdim** : ..... **taqıyu : yılıqa** (745) yoridim : yilladim : beşinc ay : üç yegirmikä : qalısdı *S3* süñüsdüm ..... : icgärip : igdir bölük ... [bw...] bän : anda : kesrä : it yılıqa (746) : **üç qarluq : yavlaq saqinip : täzä bardı : qurya [quriya] on oq[q]a** *S4* ... **kirdi** : anda ..... üç qarluq layzin yılqa (747) : **toquz tatar** : ... toquz buyruq beş [# [b]biñ] säñüt : qara **bodun** : turuyun [turuyin] qanım qanqa : ötündi : äcü apa atı *S5* bar tedi ... anda : **yabyu : atadı : anda kesrä : küsgü yılıqa** (748) : sen äligdä [sinlägdä] küc qara bodun atamış [temiš :]

Sine Usu *N8* ertim qara : qum : ašmiš : kögärdä : **kömür tayda : yar ögüzdä : üç tuyluy # : türk : bodunqa** /// *N9* **ozmiš : tegin : qan bolmiš : qon yılıqa : yoridim : ekinti** : süñüş : altinc # ay : altı : yanıqa : toqidim(?) /// *N10* **tutdim**

: qatunin : anta : altim : türk bodun : anta : inyaru : yoq bolti : anta : kesra# :
taqiyu : yilqa /// N11 **uc qarluq : yavlaq saqinip : tazä : bardï : quriya :**
on oqqa : kirti : layzin# : yilqa : toquz [totuq] //// **bod** /// -in(?) : tuyup N12
yabyu atadi : anta : kesra : qanjim qayan : ucdi : qara bodun : qilinc : // **küsgü**
: yilqa /// tay bilgä totuquy

After this episode the two inscriptions go different ways. The Sine usu inscription speaks about the fights and the consolidation of the empire, whereas the Terx inscription speaks about administrative and geographical achievements. However, there is still one part, where all the three inscriptions can be connected. It is the story about the construction of an inscription that occurs Terx West 1-3, Sine usu East 8-10, and possibly Tes South 2-3. If the event in Tes South can be connected with the events in Terx and Sine usu, then the construction of an inscription in 752 can not be connected with the construction of the Tes inscription, as for example suggested by Berta. In this case still another, until now unknown inscription would be indicated. In the following, similarities between the Terx and Sine usu inscriptions are marked in bold, similarities between the Tes and Terx/Sine usu inscriptions in cursive:

Terx W1 **ötükän : kedin** : ucında : **tez başında : örgün** ..... **anda : yaratdım**
: **bars yilqa** (750) **yılan yilqa** (753) : eki yıl W2 yayladım : **ulu yiliqa** (752)
ötükän : ortusunda : **aş öñüz : baş qan iduq baş kedinindä : yayladım : örgin**
: **bunda : yarat(it)dım : cüt : bunda toqıtdım : biñ yıl(l)ıy : tümän künlük**
: **bitigimin : bälğümin : bunda** W3 **yası taşqa : yarat(it)dım** tulqu : taşqa :
toqıtdım :

Sine usu E8 ol ay /// **ötükän : kedin** : ucınta : **tez : başınta qasar quridin#**
örgin anta : etidim : cüt anta : toqıtdım : yay anta : yayladım : yaqa : anta :
yaqaladım : bälğümin : bitigimin **anta : yaratıdım** : ancip : ol yıl : küzün :
ilgärü : yorıdım : tatarıy : ayıtdım : **tavışyan : yıl (751)** E9 beşinc ayqa : tägi
/// **[ulu] yilqa** : /// baş : /// **aş öñüz başınta : iduq baş : kedintä** : yavaş toquş
: bältirintä : **anta : yayladım : örgin : anta : yaratıdım : cüt anta : toqıtdım**
: **biñ yıllıq : tümän : künlük : bitigimin : bälğümin : anta : yası taşqa** : E10
yaratıdım toqıtdım ///

Tes S2 ///zg : **qasar qurıy** (quruy) : **qondı : cüt : tikdi : örgin : yaratdıy : yayladı**
S3 ///elsär : ilgärü : qondı **bälğüsin : bitigin : bu : urdı : bu yaratdı** :

Certain similarities between the inscription, Tes and Terx, as well as Terx and Sine usu are visible. However, these similarities seem to be mainly due to the fact that the events described in the inscriptions cover roughly the same period, depict the same historical events. By no means can the similarities

be compared with those that exist between the Old Turkic text of the Kül Tegin and Bilgä Qayan inscriptions.

Bibliography

- Berta, Á. 2004. *Szavamait jól halljátk ....* Szeged 2004.
- Clauson, Sir G. 1971. Some notes on the inscription of Toñuquq. (Ed.) L. Ligeti. *Studia Turcica*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.) Budapest, 125-132.
- Halén, H. (ed. & comm.) 1982. *Memoria Saecularis Sakari Pälvi* · Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909 nebst Bibliographien. (Société Finno-ougrienne · Travaux ethnographiques 10.) Helsinki.
- Hamilton, J. R. 1990. L'inscription trilingue de Qara Balgasun d'après les estampages de Bouillane de Lacoste. *Colloque Franco-Japonais de documents et archives provenant de l'Asie Centrale, 4.-8. octobre 1988. Kyoto International Conference Hall*. Kyoto, 18-28.
- Hansen, O. 1930. Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 44:3, 1-39.
- Kljaštornyj, S. G. 1982. The Terkhin inscription. *Acta Orientalia Hungarica* 36, 335-366.
- _____ 1985. The Tes inscription of the Uighur Bögü Qaghan. *Acta Orientalia Hungarica* 39, 137-156.
- Kljaštornyj, S. G. & V. A. Livšic 1971. Une inscription inédite turque et sogdienne: La stèle de Sevrey (Gobi méridional). *Journal Asiatique* 259, 11-20.
- Mert, O. 2009. *Ötiken uygur dönemi yazutlarından · Tes, Tariat, Şine us*. Ankara.
- Moriyasu, T. et alii 2009. Şine-usu inscription from the Uighur period in Mongolia: Revised text, translation and commentaries. *Studies on the Inner Asian languages* 24, 1-92.
- Orkun, H. N. 1936. *Eski Türk yazutları I*. İstanbul.
- Ōsawa, T. 1999. Qara-Balgasun Inscription II. (Eds.) T. Moriyasu & A. Ochir. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Tokyo, 143-145.
- Rybatzki, V. 2000. Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions. *Central Asiatic Journal* 44, 205-292.
- 2010. Middle Mongol: When and Where was It Spoken?. (Ed.) Á. Birtalan. *Mongolian Studies in Europe · Proceedings of the conference held on November 24-25, 2008 in Budapest*. Budapest, 93-99.
- Ščerbak, A. M. 1995. Notes on the inscription at Ulaangom. (Eds.) B. Kellner-Heinkele & M. Stachowski. *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen*. (Turcologica 26.) Wiesbaden, 145-149.
- Schlegel, G. 1896. *Die chinesische Inschrift auf dem Denkmal in Kara Balgassun*. (Memoires de la Société Finno-ougrienne 9.) Helsingfors.
- Tryarski, E. & J. Hamilton 1975. L'inscription turque runiforme de Khutuk-ula. *Journal Asiatique* 263, 171-182.
- Tekin, T. 1968. *A grammar of Orkhon Turkic*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington.

